

OSVRTI

U POVODU OBJAVLJIVANJA ENCIKLIKE »LABOREM EXERCENS« IVANA PAVLA II.

Želimir Puljić

1. POVIJESNI UVOD

Najnovija enciklika Ivana Pavla II. "Laborem exercens" (Čovjek radom) izašla je u povodu 90-e obljetnice "Rerum novarum", enciklike Lava XIII. Encikličko pismo Lava XIII. o radničkom pitanju smatra se prvim izrazito socijalnim dokumentom Katoličke Crkve. Pio XI., izdajući "Quadragesimo anno" 1931., napisao je da je enciklika Lava XIII. "Magna charta" katoličke društvene misli na kojoj se uvijek može nadahnjivati svaka kršćanska socijalna aktivnost. Ivan XXIII. je, dajući u javnost svoje pismo "Mater et magistra" 1961., rekao za "Rerum novarum" da je ona vrhunac "katoličke socijalno-ekonomske nauke". A sadašnji papa Ivan Pavao II. ustvrdio je da je to "enciklika koju treba i dalje pisati".

Ovo pohvalno izražavanje papa, koji su došli na kormilo Petrove lađe poslije Lava XIII. i posebnim pismima podsjetili na njegovu encikliku o radničkom pitanju, nameće nekoliko aktualnih pitanja:

- Koji je pravi razlog da oni pridaju takvo značenje dokumentu Lava XIII? Zbog čega je ta enciklika postala "Magna charta" katoličke socijalne nauke?
- U čemu je novost drugih enciklika koje nas-

tavljaju nauku enciklike "Rerum novarum"?

- Što se to podrazumijeva kad se veli (kao što je to napisao Ivan Pavao II., ali nije izgovorio zbog atentata 13. svibnja 1981.) da se "Rerum novarum" mora nastavljati pisati?

Da bi se odgovorilo na prvo pitanje, bilo bi potrebno uočiti i obraditi tri momenta crkvene nauke i crkvenog socijalnog djelovanja: povijesni, doktrinalni i operativni.

Da bi se odgovorilo na drugo pitanje, bilo bi potrebno obraditi sve faze razvoja socijalne misli od Lava XIII. pa do danas. Uočili bismo tako da postoje tri perioda:

- Period pontifikata Lava XIII. za koji bismo mogli reći da se tu u vezi sa socijalnim pitanjima radi o "kršćanskim filozofskim principima".
- Drugi je period razdoblje Pija XI. i Pija XII. koje bismo mogli nazvati "fazom socijalne nauke" ("Quadragesimo anno").
- Treće je razdoblje "socijalnih pitanja" a obilježeno je enciklikama Ivana XXIII. "Mater et magistra" (1961.), "Pacem in terris" (1963.) i enciklikama Pavla VI. "Populorum progressio" (1967.) i "Octogesima adveniens" (1971.).

Odgovor na treće pitanje naći ćemo u ovom najnovijem pismu Ivana Pavla II. "Laborem exercens" (Čovjek radom).

2. POVOD OBJAVLJIVANJA ENCIKLIKE "LABOREM EXERCENS"

Industrijska civilizacija proživljava danas duboku transformaciju. Svijet u kojem živimo kao da se nalazi na nekoj prekretnici. Kriza je kompleksna i moglo bi se reći da je planetarnih razmjera. Radi se o strukturama koje nose socijalni život, o političkim institucijama i raznim modelima ekonomskog razvoja. Moglo bi se ustvrditi da se u temelju jedne takve sveopće krize radi o obrtanju vrednota koje obično završava krizom identiteta. Uzrok jednom takvom stanju je i u tome što se postavilo naglasak na "imanje", umjesto na "bivstvovanje".

Rad je isto tako u ovoj našoj industrijskoj civilizaciji izgubio svoje originalno značenje. Još je gore, što se socijalno stanje oslanja upravo na posao, na rad kao na jednu od svojih bitnih komponenti. Kriza njegovog značenja očituje se u nenaravnom suprotstavljanju između čovjeka i njegove stvaralačke moći, između rada i kapitala, između rada i vlasništva.

Pitanja o smislu rada danas su postala zapravo pitanja o smislu života. Koliki radnici gledaju na svoj posao kao na krutu stvarnost ili jednostavno sredstvo da se nešto zaradi i preživi, umjesto da na njega gledaju kao na nešto dobro što služi osobnom i socijalnom rastu i napretku.

S druge strane, nitko danas ne vjeruje da je moguće "a priori" stvoriti neki novi socijalno-ekonomski model koji bi zamijenio te koji su iznevjerili radničko očekivanje. Moramo ipak uočiti da je ovo blagoslovljen trenutak kada je nužno i potrebno dati neke nove temelje, nove smjernice novome čovjeku i novome društvu koje se rađa. U ovom gledanju zajedničkog traženja i nastojanja za jednom boljom sutrašnjicom, u ovom povijesnom trenutku rađanja novog svijeta, rodila se i enciklika "Laborem exercens". Glavni je cilj ovog trećeg Papi-nog pisma, u trećoj godini njegova pontifikata,

upućenog biskupima, svećenicima i cijelom Božjem narodu kao i svim ljudima dobre volje, ponuditi jednu orijentaciju i dati doprinos u traženju bitnih oslonaca na kojima treba izgrađivati novo pluralističko društvo. Ovom novom enciklikom Ivan Pavao II. privukao je ponovno pažnju jer je u središte svog razmatranja stavio rad upravo u trenutku kada tehnološka revolucija mijenja procese proizvodnje i zakone i odnose čovjeka i rada.

"90-godišnjicu enciklike 'Rerum novarum' slavimo upravo u predvečerje novih uvjeta tehnološkog, ekonomskog i političkog razvoja koji će prema predviđanju mnogih stručnjaka utjecati na rad i proizvodnju ništa manje nego je to učinila industrijska revolucija u prošlom stoljeću" (br. 1).

U takvoj je situaciji "hitno potrebno da se otkriju nova značenja ljudskog rada", veli Papa (br. 2). U tu je svrhu i napisana ova enciklika.

3. NOVOST NOVE ENCIKLIKE

Ova je enciklika po mnogim aspektima drugačija od onih kojima su prethodni pape htjeli komentirati "Rerum novarum". Više nego jedna socijalna enciklika, u klasičnoj terminologiji, ova je enciklika Ivana Pavla II. teološko i filozofsko razmatranje o radu.

I dok Pavao VI. u svojim socijalnim enciklikama "Populorum progressio" i "Octogesima adveniens" daje jedan pregled crkvene socijalne nauke uključujući i nove sazrele forme kršćanske socijalne misli, dotle Ivan Pavao II. cijelu svoju prvu socijalnu encikliku posvećuje jednom partikularnom aspektu — radu, naglašavajući da je "ljudski rad ključ svih socijalnih pitanja" (br. 3). Danas je, za razliku od drugih povijesnih razdoblja, rad problem cijele socijalne stvarnosti, a ne neke klase, sustava ili ideologije. On se postavlja kao problem i na Istoku i na Zapadu, i na Sjeveru i na Jugu. Nije više riječ samo o nacionalnom ekvilibriju, već se postavlja pitanje ostvarenja međunarodnog ekonomskog sustava. Ne radi se više samo o ekonomiji.

Radi se tu i o politici i o kulturi, o miru i o ratu, o životu i smrti. Novost je ove socijalne enciklike i u tome što ju je papa Ivan Pavao II. osobno redigirao, a intonaciju je dao već u Puebli i mnogim drugim zgodama kad je govorio o socijalnim pitanjima. Kriteriji na kojima se Papa inspirira, to su kriteriji znanstvenika i misaonog čovjeka koji se uživljava u ulogu sveopćeg pastira Crkve i učitelja vjere. On u svojoj enciklici ne pravi neku tehnološku ili povijesnu analizu, ne stavlja se u poziciju nekog političkog ili ekonomskog posrednika, nego se striktno drži vrednota etičko—religiozne orijentacije. "Crkva mora biti slobodna od svih sistema, kako bi se mogla staviti na stranu čovjeka", rekao je Papa u Puebli. A u ovoj enciklici (već u prvom paragrafu) on to isto tvrdi: "Nije posao Crkve da znanstveno analizira" socijalne promjene; njezina je zadaća da "doprinese u orijentaciji tih primjena da bi se tako ostvario autentični napredak i čovječanstva i društva". Izbor ovakvog stava dopušta Ivanu Pavlu II. da ne bude ni na koga navezan i da se slobodno može obratiti svima bez obzira kojem ideološkom bloku pripadali i kakav socijalno-ekonomski sistem zastupali.

Zato se indikacije ove enciklike mogu shvatiti i prihvatiti i u svijetu zapadnih demokracija i u svijetu socijalističkih uređenja; u industrijski razvijenim zemljama, i u onima koje su u razvoju. Tvrdnje i uvjerenja koja Papa daje mogu poslužiti kao baza ostvarivanja nove civilizacije rada, jednog novog humanizma. Zato je neumjesno gledati u ovoj socijalnoj enciklici prijedlog zv. "trećeg katoličkog socijalnog puta" koji bi bio kao neki alternativni sistem kapitalizmu i kolektivizmu. "Laborem exercens" ne preporuča ni jedan ni drugi sistem, već se diže iznad njih nudeći humanu viziju rada koja može nadahnjivati sve različite socijalno—ekonomske modele. To, međutim, nikako ne znači da je govor u enciklici apstraktan, utopijski i izvan povijesti. Zauzimajući etičko—religiozni stav, Crkva se predstavlja kao kritička savijest i ogledalo povijesti, ogledalo javnih vlasti i odgovornih za ekonomiju i politiku, čija je dužnost provoditi u djelo u različitim situacijama konkretne i sveopće vrednote koje ova enciklika naučava i predlaže.

Jedna druga karakteristika Papine metode sastoji se u pozitivnom tonu kojim on pristupa proučavanju problema ljudskog rada. Sigurno je da Crkva ima pravo ukazati na opasnosti i osuditi pogrešna naučavanja. Ali Papa je svjestan da nije dovoljno samo reći: ne valja tako i tako. Za napredovanje je potrebno izraditi i neka prava rješenja. Zato se enciklika ne zadržava na analizi onoga što nije valjalo ili što još ne valja, već se upušta odmah u jednu pozitivnu viziju produkcije i organizacije rada predlažući "Evandjelje rada" koje će biti otvoreno vrednotama novog kršćanskog humanizma.

To su, eto, razlozi zbog kojih se može reći da se ova enciklika u mnogočemu razlikuje od prijašnjih. Ona je homogena i sistematična, pozitivna i puna misli s nakanom da pomogne ljudima današnjice u otkrivanju novoga značenja rada.

4. SADRŽAJ ENCIKLIKE

U pet poglavlja, koliko ih ima ova enciklika, lako je uočiti jednostavnost i logičnost u izražavanju Ivana Pavla II. Lako je uočiti odmah na početku i središnju misao ove enciklike koju Papa sažima u riječima Evandjelja rada. Lijepo je to izrazio u 6. paragrafu:

"Temelj po kojem se određuje vrijednost ljudskog rada nije u prvom redu vrsta rada koji se obavlja, već činjenica da je onaj koji taj rad obavlja osoba. Zato izvore dostojanstva rada treba tražiti ne toliko u objektivnoj dimenziji koliko u njegovoj subjektivnoj dimenziji... Rad je radi čovjeka, a ne čovjek radi rada" (br. 6).

U drugom poglavlju Papa nastoji rastumačiti Evandjelje rada. Polazeći od objave o čovjeku, on razlikuje rad u "objektivnom" i "subjektivnom" smislu. Rad u objektivnom smislu je "skup aktivnosti, izvora i instrumenata kojima se čovjek služi za proizvodnju. To je dio ljudskog rada koji se mijenja iz razdoblja u razdoblje kao posljedica tehničkih, kulturnih i socijalnih transformacija. Rad u subjektivnom smislu je, naprotiv, sam čovjek sa svojim transcendentnim dostojanstvom... Kao osoba, čovjek je subjekt rada; on kao osoba radi i izvršava neke

radnje koje su sastavni dio radnog procesa; ali te radnje neovisno o njegovom objektivnom sadržaju moraju sve služiti ostvarenju njegove ljudskosti" (br. 6).

Ovom distinkcijom nipošto se ne želi umanjiti značenje i vrijednost znanosti, tehnike i instrumenata koje čovjek stvara. Želi se samo naglasiti da se "objektivni rad" uvijek podređuje "subjektivnom", tj. čovjeku i ostvarenju njegova čovještva. Eto zašto Papa tvrdi da je "rad radi čovjeka, a ne čovjek radi rada". U svjetlu ovog temeljnog principa Evanđelja rada lako je razumjeti zašto nema rješenja ni u kapitalizmu ni u kolektivizmu.

Pogreška prvotnog kapitalizma je – tvrdi Papa – što je izvrnuo odnos čovjeka i rada, jer je tretirao čovjeka "kao instrumenat proizvodnje" (br. 7). To je izazvalo "pravednu socijalnu reakciju" da se radnici ujediniše i ukazaše na mnogostruke mogućnosti izrabljivanja. Papa se ne ustručava i otvoreno priznati zakonitost i valjanost radničkog pokreta. Pokret solidarne reakcije radničkog svijeta, veli Papa, imao je svoje opravdanje sa etičko–socijalnog stajališta. To je bila "reakcija na poniženje čovjeka kao subjekta rada i na nečuveno izrabljivanje na području zarade i uvjeta rada" (br. 8).

Usprkos svemu tome i kolektivni marksizam kao i neokapitalizam, koji se rodio iz redova solidarnog radničkog pokreta, i dalje daju prostora očiglednim nepravdama, ili su stvorili nove. Zašto se to događa? "Razlog je" – veli Papa – "što se pogreška prvotnog kapitalizma može ponoviti kad god i gdje god se čovjeka bude tretiralo kao instrumenat, a ne kao subjekta i autora samoga rada" (br. 7). I kolektivizam kao i razni oblici neokapitalizma nisu izbjegli ovoj temeljnoj pogrešci.

Zato Papa potiče radnike da se solidariziraju sve dok se socijalno–ekonomski sistemi ne izvuku iz materijalističkog gledanja (karakteristična za prvotni industrijski kapitalizam) i dok se čovjeka stvarno ne prizna kao subjekta proizvodnje.

Crkva je sa svoje strane "živo zainteresirana za tu stvar jer to smatra i svojom misijom" (br. 8).

5. TRI ASPEKTA LJUDSKOG RADA

To je, eto, poruka koju Ivan Pavao II. daje svijetu prilikom 90-e godišnjice enciklike "Rerum novarum". U tom svjetlu Papa razrađuje dalje u enciklici tri glavna aspekta u vezi s ljudskim radom:

- a) u vezi sa strukturom
- b) u vezi s pravom radnika
- c) u vezi s transcendentnim značenjem rada.

a) Odnos rada i kapitala: rada i vlasništva

Papa je originalan kad analizira strukturu rada i njegove probleme. Budući da se drži striktno na religioznom i etičkom planu, distanciran od svih sistema, to mu daje mogućnost da se osvrne slobodno, kritički i bez predrasude i na kapitalizam i na kolektivizam. On se, međutim, ne upušta u neka rasčlanjivanja tih sistema, nego daje samo njihova glavna obilježja (u br. 8 što se tiče kapitalizma i u br. 11, što se tiče kolektivizma). On se radije osvrće pozitivno na dva glavna aspekta: na odnos između rada i kapitala te na odnos između rada i vlasništva.

Što se tiče rada i kapitala, enciklika (pod inspiracijom Evanđelja rada) ukazuje na glavne pogreške koje proizlaze iz ekonomističke i materijalističke perspektive bilo u kapitalističkom bilo u kolektivističkom sistemu. I u jednom i u drugom sistemu na prvo se mjesto stavlja kapital, zarada, a ne čovjek, te se zaboravlja da je "rad uvijek *causa efficiens primaria*, dok je kapital samo instrument", da "rad rađa kapital koji na sebi nosi znakove ljudskoga rada" (br. 12).

Odgovornost za ovaj obrat vrednota Papa pripisuje najprije kapitalizmu a onda i dijalektičkom materijalizmu jer, i u jednom i u drugom, rad je podređen zakonima ekonomske proizvodnje. Zato, bilo s filozofskog stajališta, ili povijesnog i teološkog, osjeća se potreba da se odvažno izmijeni stav i način našeg odnosa prema radu i kapitalu. Sistem rada će biti moralno ispravan i prihvatljiv samo kada se prizna apsolutno prvenstvo rada nad kapitalom i nad svim procesima proizvodnje. To se isto može

reći za odnos između rada i vlasništva. Vlasništvo je iza rada jer se "stječe radom kako bi služilo radu" (br. 14). Ni kapitalizam ni kolektivizam nisu u tom smislu prava rješenja, jer i jedan i drugi (u različitim oblicima) podređuju čovjeka vlasništvu. A ispravno je tek ono suprotno. Zato se Papa trsi da daje nekoliko operativnih prijedloga u kojima je naglašeno prvenstvo rada i nad kapitalom i nad vlasništvom.

b) Enciklika se zatim bavi drugim aspektom danas važnog problema, tj. pravom radnika

Cijelo 4. poglavlje je u znaku originalne Papine distinkcije gdje on razlikuje "indirektne" i "direktne" davaoce posla (poslodavce). Pod indirektnim poslodavcima Papa misli na sve ono što na neki način određuje socijalno-ekonomski sistem, bilo da se radi o "osobama ili institucijama", bilo o "kolektivnim radnim ugovorima" ili o "principima ponašanja koje su potpisali ili osobe ili institucije" (br. 17). Direktni je poslodavac, prema enciklici, "osoba ili institucija s kojom radnik direktno sklapa ugovor prema određenim uvjetima" (br. 16). Papi se činilo potrebnim napraviti ovu razliku kako bi se što temeljitije suočio s problemom prava radnika. Socijalno je pitanje, naime, postalo međunarodni problem oko kojeg su se ispleli mnogi faktori. Crkva je zato zabrinuta da ne bi u toj cijeloj šumi odnosa, međuovisnosti i odgovornosti bili radnici oni koji će "izvući deblji kraj".

U tom kontekstu neka su prava radnika povezana s odgovornošću "indirektnog poslodavca", zbog čega bi bile potrebne odgovarajuće intervencije bilo na nacionalnom bilo na internacionalnom planu. Enciklika se posebno zadržava na pravu zapošljavanja koje se temelji na činjenici da je rad odgovorna dužnost svakog čovjeka (a to proizlazi ne samo iz Božjeg reda, već i iz potrebe za održanjem života kako pojedinca tako i društva). Zato pred rak-ranom današnje nezaposlenosti (računa se da je danas u svijetu više od 300 miliona ljudi bez posla) ostaje dužnost javnih vlasti "da se pobrinu za potrebe nezaposlenih radnika i njihovih obitelji" (br. 18). Ali taj bi problem trebalo rješavati u korijenu. Trebalo bi provesti jedno glo-

balo planiranje što bi zahtijevalo međunarodnu suradnju u ekonomiji odgoja poučavanja.

Papa zatim spominje u enciklici pravo na pravednu plaću. "Pravedna je plaća" – veli on – "konkretno ostvarivanje pravde cijelog socijalno-ekonomskog sistema." Dok se ono prvo pravo (pravo na zapošljavanje) tiče "indirektnih poslodavaca", ovo je drugo (pravo na pravednu plaću) upućeno na direktne poslodavce. Enciklika obrađuje još jedno treće pravo radnika; ono je u vezi s direktnim poslodavcima: pravo na sindikalna udruživanja i pravo na štrajk (obustavu rada). Govoreći o sindikatima, Papa veli da oni ne mogu biti kao politička partija, niti mogu biti s partijama usko povezani. Njihova je borba, borba za zajedničko dobro, a ne neka borba protiv drugih (br. 20).

c) Posljednje poglavlje enciklike "Laborem exercens" obrađuje treći temeljni aspekt ljudskog rada, tj. njegovo transcendentalno značenje. Te su stranice najviše nadahnute; o njima se može razmišljati i studirati.

Ljudski rad može naći puninu značenja samo u svjetlu objave Boga stvoritelja: "Svijest" – veli Papa – "da putem rada čovjek sudjeluje u stvarateljskom djelu" dovoljan je motiv da se radu pristupi ozbiljno i angažirano. A Evanđelje rada ima svoju puninu u svjetlu križa i uskrsnuća Isusa Krista koji je i sam pripadao radničkom svijetu. Radeći tako s njime (Kristom), kršćanin pretvara umor (neodjeljiv pratilac svakog manualnog ili intelektualnog napora) u "novo dobro", u radost, u spasenje. Rađa se tako novo nebo i nova zemlja. Citirajući "Gaudium et spes" (br. 30) enciklika završava: "Nepoznato nam je vrijeme dovršenja zemlje i čovječanstva, a ne znamo ni način preobrazbe svemira. No poučeni smo da Bog sprema novi stan i novu zemlju u kojoj će vladati pravednost i gdje će blaženstvo ispuniti i nadvisiti sve želje za mirom što se rađaju u ljudskom srcu... Opomenuti smo doduše da čovjeku ništa ne koristi ako čitav svijet zadobije, a sam sebe izgubi. No, iščekivanje nove zemlje nipošto ne smije oslabiti, nego, dapače, razbuditi u nama brigu za izgradnjom ove zemlje gdje raste ono Tijelo nove ljudske obitelji koje

već može pružiti neku sliku novog svijeta. Stoga, iako treba dobro razlikovati ovozemni napredak od porasta Kristova kraljevstva, ipak je taj napredak, ako može pridonijeti boljem uređenju ljudskog društva, od velike važnosti za Božje kraljevstvo.”

I tu završava enciklika. Mnoge je zbunila činjenica što se Papa suzdržava ne samo od analize konkretne situacije, nego i zato što ne daje nikakve zaključke ili pastoralne smjernice. Čini se kao da "Laborem exercens" tu zadaću prepušta nama, da mi u svjetlu Evanđelja rada, koje ona obrađuje i zastupa, analiziramo našu konkretnu situaciju, da odgovorno poduzmemo određene korake radi spašavanja personalističkog karaktera rada, kako bi se nađišao ekonomistički i materijalistički mentalitet i izmijenile nepravedne ekonomske strukture.

To nije poziv na odmor, već na energičnu akciju. Na akciju pastoralnog i socijalnog značaja u kojoj će se ponovno otkriti nova značenja rada na kojima će se temeljiti nova civilizacija koja se rađa. A to novo društvo, u kojem će "vladati pravednost i gdje će blaženstvo ispunjati sve želje za mirom što se rađaju u ljudskom srcu" (GS, 39) bit će sve više otvoreno i prema čovjeku i prema Bogu.

U govoru koji je Papa trebao održati na Trgu sv. Petra 13. svibnja ove godine, a u povodu 90-e godišnjice enciklike "Rerum novarum" Lava XIII., on je ustvrdio da je dokument Lava XIII. bio i ostaje enciklika od izvanredne važnosti zbog aktualnosti i hrabrosti kojom nas uči i potiče kako gledati na nove probleme koje povijesna stvarnost stavlja i pred crkvu i pred

čovječanstvo. U tom svom neizgovorenim govoru, Papa je definirao encikliku Lava XIII. "nezavršenom enciklikom", jer su je njegovi nasljednici pokušali dalje pisati: Pio XI. ("Quadragesimo anno", 1931.); Ivan XXIII. ("Mater et magistra", 1961.) i "Pacem in terris", 1963.); Pavao VI. ("Populorum progressio", 1967. i "Octogesima adveniens", 1971.). Encikličko pismo o radničkom pitanju pape Lava XIII. ostaje i u naše vrijeme "enciklika koju treba dalje pisati" usporedo s razvojem povijesti.

Ivan Pavao II. upravo je 90 godina poslije, komemorirajući veliko djelo Lava XIII., nastavio pisati nedovršenu encikliku, ne samo perom nego i vlastitom krvlju na Trgu sv. Petra u Rimu, 13. svibnja 1981.

Zahvalni smo Duhu što nam je poslao ovakvog Papu: pravog religioznog lidera koji se stavlja na stranu potlačenih, prezrenih i ugroženih. Zahvalni smo Papi za sve na što nas potiče i poziva: za njegove riječi ohrabrenja, za njegovo divno svjedočanstvo ljudskosti i razumijevanja. Ovaj njegov najnoviji socijalni ekumenat je od izuzetne važnosti za svijet i za Crkvu u procesu "preobrazbe svemira i rađanja novog čovjeka i novog društva". Ova enciklika predstavlja i za nas jedan poziv i izazov: izazov mijenjanja osobnog nazora i mentaliteta u formi neprestane metanoje, i poziv na rad, na stvaranje "nove zemlje u kojoj će vladati pravednost i gdje će blaženstvo ispunjati sve želje za mirom što se rađaju u ljudskom srcu". Nadamo se zato da će i ova Papina razmišljanja posvećena ljudskom radu "umnožiti ne samo plodove naše radinosti, nego i dostojanstvo čovjeka, bratstvo i slobodu" (br. 27).